

Віктор ГУДЗЬ

доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, Україна, індекс 69017 (victorvgudz@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

ResearcherID: IUO-9433-2023

Лариса ПОЛЯКОВА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології, декан природничо-географічного факультету, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, Україна, індекс 69017 (klioist@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8279-2739>

ResearcherID: V-5204-2017

Алла КРИЛОВА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, Україна, індекс 69017 (allakr2014@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9507-1818>

ResearcherID: V-3496-2017

Бібліографічний опис статті: Гудзь, В., Полякова, Л., & Крилова, А. (2023). Шкільні підручники з історії в путінській Росії як засіб інформаційної війни з Україною. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 14(56), 173–184, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.19>

ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ В ПУТІНСЬКІЙ РОСІЇ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ З УКРАЇНОЮ

Анотація. *Мета статті* – дослідити використання В. Путіним та його оточенням шкільних підручників з історії у війні пам'ятей та інформаційній війні з Україною. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Здійснено структурно-функціональний системний аналіз історіографічних фактів із застосуванням методів критики й аргументації, на засадах принципів об'єктивності й історизму. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексного аналізу еволюції путінської історичної політики в напрямі написання «єдино правильних» шкільних підручників з історії. **Висновки.** Путінська інформаційна та історична політика у системі гібридної війни потерпіла стратегічну поразку в Україні, як і збройна навала. Проте викладання шкільної історії у самій Росії продовжує служити зняряддям реваншизму, елементом війни пам'ятей та інформаційної війни з Україною: 1) подання історії українських земель у підручниках як російської давнини та «окраїни» нав'язує школярам переконання, що сучасна Росія має історичне право на ці землі; 2) описання давньої історії України як такої, що творилася «руськими людьми», а українців – як вигадки Австрії, повторює підхоплений В. Путіним старий міф про «єдиний народ», який розкололи зовнішні вороги; 3) після збройного вторгнення в Україну 2022 р. автори підручників остаточно втратили об'єктивність і, слідом за Путіним, заперечують існування Української держави в минулому та її теперішню легітимність; 4) довершеним відображенням путінської історичної політики та інформаційної війни став продукт «єдиного підручника». Ця агітка спрямована на дегуманізацію українців, зображення їх як нелюдів і нацистів, чим служить зомбуванню та мобілізації росіян проти «зовнішнього ворога».

Ключові слова: інформаційна війна, В. Путін, історія Росії, шкільні підручники, Україна.

Viktor GUDZ

Dr. hab. in History, Professor at the Department of History and Archaeology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, 59, Naukovogo mistechka str., Zaporizhzhia, Ukraine, postal code 69017 (victorvgudz@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

ResearcherID: IUO-9433-2023

Larisa POLIAKOVA

PhD in History, Associate Professor at the Department of History and Archaeology, Dean of the Faculty of Natural Sciences and Geography, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, 59, Naukovogo mistechka str., Zaporizhzhia, Ukraine, postal code 69017 (klioist@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8279-2739>

ResearcherID: V-5204-2017

Alla KRYLOVA

PhD in History, Associate Professor at the Department of History and Archaeology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, 59, Naukovogo mistechka str., Zaporizhzhia, Ukraine, postal code 69017 (allakr2014@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9507-1818>

ResearcherID: V-3496-2017

To cite this article: Gudz, V., Poliakova, L., & Krylova, A. (2023). Shkilni pidruchnyky z istorii v putinskii Rosii yak zasib informatsiinoi viiny z Ukrainoiu [School textbooks on history in Putin's Russia as a means of information warfare with Ukraine]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 14(56)*, 173–184, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.19> [in Ukrainian].

SCHOOL TEXTBOOKS ON HISTORY IN PUTIN'S RUSSIA AS A MEANS OF INFORMATION WARFARE WITH UKRAINE

Summary. *The purpose of the article is to investigate the use of school history textbooks by V. Putin and his environment in the war of memories and information war with Ukraine. The methodological basis is an interdisciplinary approach. A structural and functional systematic analysis of historiographical facts was carried out using the methods of criticism and argumentation, based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty of the article consists in an attempt to comprehensively analyze the evolution of Putin's historical policy in the direction of writing "one-correct" school textbooks on history. Conclusions.* *Putin's information and historical policy in the system of hybrid warfare suffered a strategic defeat in Ukraine, as did the armed invasion. However, the teaching of school history in Russia itself continues to serve as a tool of revanchism, an element of the war of memories and information war with Ukraine: 1) the presentation of the history of Ukrainian lands in textbooks as Russian antiquity and "outskirts" imposes on schoolchildren the conviction that modern Russia has a historical the right to these lands; 2) the description of the ancient history of Ukraine as being created by "Russian people", and Ukrainians as inventions of Austria, repeats the old myth picked up by V. Putin about a "united nation" that was split by external enemies; 3) after the armed invasion of Ukraine in 2022, the authors of the textbooks finally lost their objectivity and, following Putin, deny the existence of the Ukrainian state in the past and its current legitimacy; 4) the propaganda product of the "unified textbook" became the perfect reflection of Putin's historical policy and information war. This campaign is aimed at dehumanizing Ukrainians, portraying them as subhumans and Nazis, which serves to zombification Russians against of the "external enemy".*

Key words: *information war, V. Putin, history of Russia, school textbooks, Ukraine.*

Постановка проблеми. Гібридні війни з їх інформаційним складником існували ще із давніх часів. Та лише в епоху глобалізації та інформатизації вони набули характеру масового нейролінгвістичного програмування. У державах з авторитарними режимами, як-от Російська Федерація (РФ), на передову інформаційної війни залучені історичні наративи, ідеологічні та культурні сенси, трансльовані в тому числі через уніфіковану систему освіти.

Особлива місія у поширенні фреймів про державну неспроможність України відведена виданням з історії, покликаним формувати світогляд учнів, з яких потім і виростають російські вбивці в штатському одязі і військових строях. Ефективність історичної політики та трансльованих через масмедіа російських міфологем засвідчують як масова підтримка нападу на Україну в РФ, так і соціологічні опитування українських громадян, 42% яких ще в 2021 р. поділяли тезу Путіна про «єдиний народ» (зокрема, понад 60% прихожан УПЦ Московського патріархату). Таку кризу ідентичності готували не лише російські ЗМІ, а й чимало українських політиків, церковних ієрархів, науковців, освітян, значна частина яких стала колаборантами. Е. Багдасарян відзначив: «Українські підручники російською мовою близькі загалом фактологічній та оціночній канві російських підручників... Рано чи пізно це мало призвести до конфлікту ідентичності» (Багдасарян, 2015, с. 145). Тож російські ЗМІ разом з адептами російської мови богослужіння та викладання, як і підручників з історії, роками розколювали ідентичність українців. Адже, як встановили науковці Національного центру стратегічних досліджень, на той час історична політика була не системною, а ситуативною, містила елементи радянської інтерпретації, що завадило владі запропонувати суспільству цілісний концепт бачення минулого (Яблонський, 2019, с. 5).

Із 2022 р. в Україні багато зроблено для захисту інформаційного простору, впровадження державної мови та національної історичної концепції. Менше з тим уроки війни, якій Росія з її імперською метою «денацифікації» надала екзистенційного характеру, актуалізують завдання утвердження української національної ідеї у всіх сферах. Проблема дійсної, а не вигаданої денацифікації самої РФ та її колаборантів, зокрема, у системі освіти, особливо гостро постає у зв'язку зі звільненням територій, окупованих рашистами ще у 2014 р.

Огляд джерел та літератури. Джерелами дослідження теми є власне шкільна дидактична література з історії, нормативні документи, що регулюють історичну освіту та виступи керівництва РФ. Виходячи з формату роботи, використаний історіографічний комплекс можна поділити на три тематичні групи: 1) публікації про спільний українсько-російський посібник, 2) про підручники з історії Росії до її масованої війни в Україні; 3) про створення єдиного підручника з історії РФ.

До першої групи належать насамперед публікації О. Удада (Удод, 2012). Важливі також інші праці фахівців академічного рівня. Так, у монографії Г. Касьянова, В. Смоля та О. Толочка проаналізовано спробу реалізації проекту спільного посібника та його критику патріотичним табором істориків (Касьянов, Смолій, Толочко, 2013). Аргументи критики проекту як продукту російської історичної політики викладені у 2010 р. відомими істориками, зокрема, Ф. Турченком (Турченко, 2010) та ін.

В. Яремчук та А. Смирнов предметно проаналізували зміст новітніх шкільних підручників з історії (до 2023 р.) і спостерегли в них практику привласнення та викривлення історії України (Яремчук, Смирнов, 2023). С. Батурина дослідила зміст понад півтора сотні найменувань навчальної літератури РФ за період з 1993 по 2016 рр. і виділила сім основних тем, пов'язаних з історією України (Батурина, 2017). Історикиня окреслила дві тенденції у викладі українських сюжетів: одні автори міркують у межах антиномії «вірність-зрада», а інші враховують об'єктивні реалії, але теж місцями збиваються на пропаганду (Батурина, 2017, с. 278). Т. Шульга порівняв видання з новітньої історії Росії 2007 р. і зауважив, що впровадження у школи посібника О. Філіппова є явною ознакою руху до тоталітаризму (Шульга, 2009).

Пильну увагу дослідників привернув підручник з новітньої історії для 11-х класів В. Мединського та О. Торкунова, нашвидкуруч правлений після нападу на Україну. Як відзначив Д. Самигін, у цьому опусі звеличуються заслуги Сталіна у формуванні «єдиного радянського народу», звинувачуються у агресивній політиці США та «ультранационалістична» Україна, яка змусила РФ до СВО – превентивної спецоперації (Самигін, 2023). О. Юрченко зауважила, що підручник навчає дітей Криму ненависті до України, а С. Громенко відзначив, що цей шаблон шкідливий уже тим, що він безальтернативний. «Там з одного боку – цензура, з іншого – брехня» (Юрченко, 2023).

Отже, дослідники проаналізували потуги керівництва РФ до написання «спільної історії», а також окреслили основні змістовні та ідеологічні риси російських підручників з історії, насамперед єдиного підручника 2023 р., що відзначається найбільшою антиукраїнською та антизахідною пропагандою.

У зв'язку з цим **метою** нашого дослідження є аналіз використання В. Путіним та його оточенням шкільних підручників з історії у війні пам'ятей та інформаційній війні з Україною.

Виклад основного матеріалу. На переконання А. Аржаковського, ключ до конфлікту між Росією та Україною криється в різних міфологіях та історичних наративах двох народів – відповідно імперсько-євразійського та європейського (Arjakovsky, 2015, p. 28, 54). Росія здавна мала налагоджену систему трансляції своєї міфології у світі, незрівнянну з українською за фінансовими можливостями. Б. Дрогомирецький, аналізуючи антиукраїнську спрямованість гібридно-інформаційної війни Росії, наголосив, що це «сміслова» війна, коли агресор прагне в інформаційному полі нівелювати всі національні пріоритети» (Дрогомирецький, 2022, с. 12).

Т. Кузьо спостеріг «скрепний» та імперський характер інформаційної війни Росії: спробу відновити особливий «імідж» національної ідентичності, за яким новітня «євразійська цивілізація» виходить за російські кордони і несумісна з незалежною Україною (Kuzio, 2017, p. 228). З часів Івана III та Філофея російська політична та церковна верхівка ніколи не відмовлялася від євразійських та «єдиніоделіміських» ідей. За президентства В. Путіна імперський ідеологічний ресентимент та реваншизм остаточно перейшов у політичну практику і став визначальним.

В. Ільницький, В. Старка та М. Галів встановили, що вже з першої каденції президентства В. Путіна, як «відвертого апологета доктрини «російського світу» (Ільницький, Старка, Галів, 2022, с. 47), посилено месіанську та імперську складові частини історичної політики, що загостило відносини з Україною. Так, у виступі на I Всесвітньому конгресі співвітчизників 11 жовтня 2001 р. керівник Росії заявив намір опікуватися «співвітчизниками» (тобто всім російськомовним населенням), які після розпаду СРСР опинилися «за межами історичної Батьківщини», шляхом формування «спільного культурного та інформаційного простору» (Ільницький, Старка, Галів, 2022, с. 47).

Стратегічна мета «збирання земель», на замовлення В. Путіна, була обґрунтована у 2003 р. у монографії «Росія між Заходом і Сходом: мости в майбутнє» за редакцією П. Шмельова. 25 авторів роботи декларували «виключність» власної історії та актуальність формування Росією особливої «євразійської цивілізації» і супердержави шляхом залучення до «євразійського простору» інших народів. Одним із напрямів формування «великої Росії» визначено інтеграцію – насамперед України і Білорусі – в науковій, освітньо-культурній та мовній площині. Тобто закладалася імперська стратегія екзистенційної та міжцивілізаційної війни з Україною, як її характеризують українські науковці (Галів, Ільницький, 2023).

Водночас за прикладом Сталіна з його «Коротким курсом ВКП(б) В. Путін перебирав особистий контроль над шкільним історіописанням. У 2007 р. президент взяв участь у всеросійській конференції викладачів історії та суспільних дисциплін і насварив авторів підручників, які працюють на іноземні гранти, тому нібито виконують замовну «польку-бабочку» (Турченко, 2010, с. 346). За рекомендацією адміністрації президента історія мала викладатися як у посібнику для учителів О. Філіппова, що містив виправдання методів діяльності Й. Сталіна та неприховану апологію правління В. Путіна. І навпаки, під настановчий коментар В. Путіна, позбавлено дозвільного грифу підручник з історії І. Долуського (Касьянов, Смолій, Толочко, 2013, с. 30–31). Втручання керівництва Росії призвело до подальшої інструменталізації історичної науки, ідеологізації історичної освіти та витіснення з публічного простору всіх, хто не піддавався диктату держави. Також внесено зміни до закону РФ «Про освіту» у напрямі посилення урядового контролю за навчальною літературою. У травні 2009 р. було створено комісію з протидії «фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». Коментуючи завдання комісії, президент РФ Д. Медведєв, повторив тезу В. Путіна про шкідливу «кашу» в головах викладачів і учнів через різнобій у поданні історії в підручниках (Турченко, 2010, с. 247).

Понад те у 2008 р. за грантом «правильного» фонду «Державний клуб» робоча група під керівництвом неосталіністів А. Данилова та О. Філіппова дослідила, що, за винятком Білорусі та частково Вірменії, у школах 12 пострадянських держав викладається «націоналістична історія». При цьому: «У якості ворога, на жаль, використовуються образи Росії та росіян» (Данилов, Филиппов, 2009, с. 242). Замість того, щоб змінити імперську та великодержавну політику щодо сусідніх держав, Росія використала ці дані для зміни історичних оцінок на пострадянському просторі.

За роки президентства В. Януковича РФ далеко просунулася у напрямі політичної та ідеологічної інтеграції України у поле свого тяжіння. У 2010 р. на засіданні Міжурядової комісії України й Росії з питань гуманітарної співпраці висунута ідея «спільного підручника» з історії та створена робоча група. Сам принцип спільної оцінки національної історії викликав справедливе обурення в українських наукових колах. Свій протест висловили авторитетні історики Г. Боряк, К. Галушко, І. Гирич та інші. Найбільш детально виклав аргументи визнаний фахівець із цих питань професор Ф. Турченко. Він проаналізував підручники з історії Росії ХХ ст. та встановив, що і ліберальні, і консервативні історики поділяють імперську парадигму тлумачення спільної з Україною минушини та міф про «триєдність російської нації». Тому «...прийняти все це – значить відмовитися від власної національної ідентичності, оголосити незалежність України історичною помилкою. Може, на це розраховане «узгодження»? (Турченко, 2010, с. 357).

Попри критику, готовий продукт – посібник для вчителів під назвою «Росія і Україна на перехрестях історії» з чотирьох консенсусних тем із культури та повсякдення у 2012 р. презентував співголова редколегії з боку України професор О. Удод. Вчений анонсував подальшу співпрацю вже над спірними темами, аби вплинути на свідомість учителя історії (Удод, 2012). Російська сторона в особі О. Чубар'яна оголосила посібник проривом у відносинах, а «освітній» міністр РФ радісно озвучив намір створення спільної комісії з експертизи підручників з історії. Підсумкову оцінку ідеї спільних підручників надали Г. Касьянов, В. Смолій та О. Удод: «...на даному етапі спільний підручник є політично кон'юнктурним гаслом, а спільний посібник – редукацією цього гасла у політичній практиці» (Касьянов, Смолій, Толочко, 2013, с. 64).

Тим часом В. Путін продовжив направляти істориків до вироблення канону історичної освіти в школі та створення російського «єдиного підручника історії». Ставилася мета виховання у школярів «поваги до власного героїчного минулого» з наголосом на те, що Росія формувалася шляхом об'єднання різних народів (Яремчук, Смирнов, 2023, с. 13–14). 2014 року укладено «Єдиний історико-культурний стандарт» викладання шкільного курсу «Історія Росії». У Стандарті явно простежується великодержавна концепція «єдиноросів» та телеологічне ототожнення сучасної РФ з Руссю і СРСР – міф «тисячолітньої Росії».

З тих пір у російській шкільній літературі минуле українського народу подається як частина інших держав та їхніх історій, а держава Україна як штучне утворення 1991 р. За визначенням українських аналітиків: «Головною метою історичної політики Росії є десуб'єктивізація України, тобто поширення твердження, що український народ завжди був не суб'єктом, а об'єктом історичного процесу» (Яблонський, 2019, с. 7). У Кремлі вважають, що позбавлена історичної легітимності Україна, як і раніше, повинна стати частиною Росії, зникнути як держава і нація. Для фальсифікацій історії використовуються три основних прийоми: викривлення, привласнення або замовчування подій і явищ на українських історичних землях на власну користь. Ці прийоми надали шкільній літературі РФ відвертого українофобського характеру після анексії Криму і вторгнення на Донбас.

Так, виклад причин «Помаранчевої революції» зводиться до організації Майдану колективним Заходом. Так само пояснюється третій тур президентських виборів, за результатами якого втратив «законну» перемогу В. Янукович, який «виступав за зміцнення відносин з Росією» (Волобуєв, Карпачев, Романов, 2016, с. 342). Відповідно, президент В. Ющенко характеризується як «прибічник вступу України в НАТО», чия політика призвела до підвищення «градусу націоналізму», утисків російськомовного населення (Торкунов, 2016, с. 94).

«Революція Гідності» розцінюється в підручниках як державний переворот, втікач і зрадник В. Янукович фігурує як законний президент, а наступна влада в Україні – як нелегітимна. Хоча такі оцінки суперечать правовим нормам, зате співпадають з оцінками В. Путіна.

Найбільш кричуще попирання міжнародного права та історичної правди демонструє описання подій у Криму та на Сході України у 2014 р. Анексія Криму, найменована «возз'єднанням», обґрунтовується посланням В. Путіна до Федеральних Зборів РФ 18 березня 2014 р., де йшлося про «могили російських солдат, мужністю яких Крим у 1783 р. був взятий під «Російську державу» (Торкунов, 2016, с. 106). Загальним місцем є посилання на кримський «референдум» та фальшиві балачки про те, що російські військовослужбовці «ані у що не втручалися» (Волобуєв, Карпачев, Романов, 2016, с. 342).

Чи не найбільше відбиває ейфорію росіян від «Кримської весни» посібник К. Кочегарова (Кочегаров, 2014). Починаючи з епіграфа, взятого із того ж послання 18 березня, що Крим «завжди був і залишається невід'ємною частиною Росії», посібник перенасичений цитатами В. Путіна і виглядає скоріше політичною агіткою. Автор нарікає на особливо важке життя кримчан у незалежній Україні, які начебто зазнали «утисків українізації» і були визволені внаслідок перемоги «Кримської весни».

Тож наративи в російських підручниках про події в Києві і анексію Криму загалом були співзвучні трансльованим у ЗМІ офіційним слоганам про «нелегітимну владу» і «возз'єднання Криму с Росією» (Батурина, 2017, с. 277). Понад те вся освіта на окупованих українських територіях була пронизана мілітаризацією, підготовкою неповнолітніх до війни з «ворогами», що є порушенням гуманітарного права (Demianenko B., Demianenko A., 2021).

Надалі російські автори підручників з новітньої історії ще більш упереджено висвітлювали події в Україні, особливо на Сході. Основні наративи цієї теми супроводжувалися ідеологічними кліше про «громадянську війну» між «ополченцями» ДНР та ЛНР і «нацистами» під керівництвом «київської хунти». Більшість підручників та посібників насичені прямою брехнею про те, що владу в Україні захопили саме «фашисти», а спрямовані ними «карателі» та «нацисти» бомблять Донбас і чинять звірства щодо мирного населення.

Для координації своїх зусиль на виконання «патріотичного» держзамовлення російські історики регулярно проводять наукові конференції. На московській конференції 2020 р. ішлося про стан справ з викладанням військової історії в Росії і за кордоном і вироблено рекомендації, як «правильно навчати» історії молоді (Льницький, Старка, Галів, 2022, с. 51–52).

Збірник матеріалів конференції відкриває промова помічника президента РФ В. Медінського, виголошена у 2020 р. на форумі «Історія для майбутнього: новий погляд», із повчанням: щоб стати «добропорядним громадянином», кожен росіянин має бути «бодай трохи» істориком та не виправдовуватися, а «...насаджувати всіма можливими методами свій погляд» (Медінський, 2020, с. 5, 9). Адже, як виглядає з міркувань путінського ідеолога, головне – щоб теорія, нехай і недостовірна («ложная») оволоділа масами, як це було у СРСР, який мав, «тим самим» науково-історичний суверенітет (Медінський, 2020, с. 6).

Тож, В. Яремчук і А. Смирнов встановили, що: «У Росії шкільна історія поступово стала засобом виховання у майбутніх громадянах своєї країни уявлень, відверто корельованих з ідеологемами цієї країни-агресора» (Яремчук, Смирнов, 2023, с. 5).

З початком повномасштабної навали на Україну в Росії розпочали поспішне «редагування» чинних підручників на предмет вживлення в них свіжих путінських послань про «нацистську» Україну та видалення позитивних згадок про неї. В. Яремчук та А. Смирнов навели зізнання співробітника шкільного видавництва «Просвещеніє»: «Перед нами стоїть завдання – зробити так нібито України просто немає» (Яремчук, Смирнов, 2023, с. 30). Вважаємо, що таке завдання не стосувалося сучасного періоду. Адже у грудні 2022 р. Міносвіти РФ затвердило нову шкільну програму з історії зі змінами згідно з посланнями В. Путіна про СВО в Україні. Внести зміни до підручника з новітньої історії доручено очільнику «Комісії з історичної освіти» В. Медінському, відомому писаннями про росіян як «націю титанів» із «зайвою хромосоною».

Вже у серпні 2023 р. В. Мединський презентував перший із лінійки спільних із А. Торкуновим і О. Чубар'яном опусів для старшокласників у статусі єдиного держпідручника з історії для 11 класу (Мединский, Торкунов, 2023). При цьому міністр освіти РФ С. Кравцов прямо вказав, що нові підручники з історії мають на меті протистояти інформаційній війні проти Росії. У «підручнику Мединського» переписані розділи, починаючи з 1970-х років, і додано розділ про російську війну в Україні, закамouflьовану під СВО. Автори переконують дітей, що після розпаду СРСР Захід перейнявся «ідеєю фікс» дестабілізації Росії – спершу по периметру кордонів, щоби поставити «свою» владу в пострадянських республіках і, врешті-решт, – розчленувати РФ на зразок Югославії і взяти контроль над її ресурсами.

Як вважають автори, на роль «головного тарану» проти Росії США і НАТО готували Україну. Оперуючи найпопулярнішим у Росії міфом про «Велику Вітчизняну війну», творці книжки проводять паралель із сучасною Україною, відвівши для цього спеціальні параграфи-симулякри: «Відродження нацизму», «Український неонацизм». Як саркастично відзначила В. Галеева, «сюжетна арка українського націоналізму» простягається через весь підручник, починаючи з викладу на 7–8 сторінках розгрому «посібників нацистів» або ж «націоналістичних банд» бандерівців (Галеева, 2023). Проте надалі «популяція націоналістів» через хрущовську амністію «видно, розбіглася Україною і якимось розмножилася» (Галеева, 2023). Школярів навчають, що українці поколіннями «починаючи з 1990–х років виховувалися в неприязні до Росії, на неонацистських ідеях». Щоправда, «український неонацизм», як бачиться з Москви, є не прямим повторенням націонал-соціалізму часів Гітлера, а «озлоблене національне, мовне, культурне насильство агресивної меншини над більшістю» (Мединский, Торкунов, 2023, с. 396).

Відповідно, 14-й параграф названо: «Україна – ультранаціоналістична держава». Критику України після проголошення «так званої незалежності» автори почали з описання кампанії знесення пам'ятників, пов'язаних із СРСР, та нарікань про нищення всього, що «пов'язано з Росією». При цьому, згідно з посланнями В. Путіна, вказано, що ідеї «антимосковської Русі» були вперше випробувані в ХІХ столітті «на гроші австрійської розвідки» в Галичині, щоб довести тамтешньому населенню, що вони «не росіяни, а окремих народ» (Мединский, Торкунов, 2023, с. 397–398).

Причини нападу на Україну виглядають, за виразом Д. Самигіна, як «штатні методички бойової пропаганди» (Самигін, 2023). Серед них: фейки про київську хунту, що бомбила Донбас і чинила там геноцид, створила біолабораторії, планувала розробити ядерну зброю, а головне – готувала вступ України до НАТО, а значить, до війни з Росією за Крим. Отже, СВО буцімто стала превентивним заходом з метою гарантії безпеки Росії і захисту Донбасу.

На контраст підрозділу про «неонацистську» й агресивну Україну розміщено параграф: «Росія – країна героїв», тобто доблесних воїнів СВО, котрі, як їхні діди і прадіди, «воюють за добро і правду». У ньому автори живописують, як «дев'ять років поливається Донбас кров'ю», бо злісні українці «жителів Донбасу назвали терористами за те, що вони хотіли залишитися росіянами» (Мединский, Торкунов, 2023, с. 400). Тому, розповідають пропагандисти, на захист ДНР і ЛНР прийшла братня Росія, героїчних воїнів якої підтримує все російське суспільство. Натомість «ідеологічно прокачаній» і оснащеній зброєю НАТО Українській армії приписується неприховане наслідування гітлерівських карателів: використовують нацистську символіку та назви («Едельвейс»), по-бузувірськи знущаються над мирними жителями, катують військово-полонених тощо (Мединский, Торкунов, 2023, с. 407–408). Автори підручника закликають старшокласників, позбавлених правдивої інформації, зреагувати на свою брехню: «Зробіть із «нovoї військової тактики України» висновки самі». Підлим чином пропагандисти підказують, як зробити «висновки самим» і знайти, «де мешкає» український нацизм, рекомендують дві «Чорні книги», випущені 2023 р. у Москві: «Звірства бандерівців (1941–1945)» та «Звірства сучасних бандерівців – українських неонацистів. 2014–2023» (Мединский, Торкунов, 2023, с. 418).

До пафосних параграфів про всенародну допомогу «героїчним» воїнам СВО та про фантастичні можливості розвитку Росії завдяки відходу з країни іноземних конкурентів належить

і підрозділ про триумф загарбників у «нових регіонах», населення яких начебто радо проголосувало за окупантів. На спростування останньої брехні досить навести дані директорки Новокаховського ліцею № 2 О. Якубової: станом на 23 серпня 2023 р. рашисти не відкрили жодного навчального закладу у Новій Каховці, тоді як за українськими програмами навчаються учні 12 шкіл (Янковський, Щетина, 2023). Подібна ситуація і в багатьох інших містах і селах, де українські люди чекають вигнання загарбників, а діти не вірять «єдиному підручнику». Цього не можна сказати про давно окуповані ОРДЛО та Крим, де вже утвердилася російська пропаганда. Там, крім фізичного нищення українства, зруйновані пам'ятники, перейменовані вулиці, спалені українські підручники з історії і т. ін. Таким чином, терористична РФ, намагаючись приписати Україні нацизм і відвернути від неї цивілізований світ, проводить власну нацистську «денацифікацію» шляхом знищення Української держави і новітнього геноциду українського народу (Lipkan, Artymyshyn, 2022, p. 234).

Отже, російське суспільство стає все більше схожим на соціум роману Дж. Орвелла в романі «1984». Так само на чолі «Партії» стоїть «Великий Брат», озброєний засобами, котрі дозволяють слідкувати за всіма людьми в країні та унеможливають інакомислення (цензура, переслідування «іноагентів», закриття опозиційних ЗМІ, захоплення донощитва, арешти протестантів проти війни і т.п.). Нарешті, сам Путін, як орвеллівський Вінстон Сміт, займається коригуванням підручників історії руками медичних, котрі вирізають «непотрібні» події і вставляють вигідні для «Партії» – для «Єдиної Росії» та «кооперативу «Озеро». Збудовано «русскій мір», де придушено опозицію, а дітей змалечку вчать вірити єдино правильному диктатору з його телеканалами і підручником, ненавидіти і воювати з українськими «нацистами», за якими стоїть «підлий Захід». Тобто в РФ утвердився, за виразом політолога А. Піонтковського, «гібридний фашизм».

Отже, путінська інформаційна, історична, освітня політика у системі гібридної війни, з одного боку, потерпіла стратегічну поразку в Україні, як і збройна навала. Проштовхуваний Москвою проєкт спільного російсько-українського посібника вилився в «народження горою миші» – книжки на чотири теми – і луснув разом із режимом В. Януковича. З іншого боку, за майже чверть віку фактичного правління В. Путіна підручничкописання і викладання шкільної історії у самій Росії стало знаряддям реваншистської історичної політики, елементом війни пам'ятей та інформаційної війни з Україною. Сюжети з минулого на українських землях, починаючи із скіфської та грецької присутності у Криму та Північному Причорномор'ї і закінчуючи окупацією «нових регіонів», остаточно підпорядковано міфу про «тисячолітню Росію», а історію українського народу – «русской» історії. По-перше, подання історії українських земель як російської давнини та «окраїни» нав'язує школярам переконання, що сучасна Росія має історичне право на ці землі. По-друге, останніми роками в російських підручниках давня історія України описується як така, що творилася «русскими людьми», а українці – як вигадка Австрії, що транслює підхоплений В. Путіним старий міф про «єдиний народ», який розкололи зовнішні вороги та «київська хунта». По-третє, після масованого збройного вторгнення в Україну 2022 р. автори підручників остаточно втратили наукову об'єктивність і утверджують путінське заперечення Української держави в минулому і її теперішньої легітимності.

І, нарешті, на передову путінської історичної політики та інформаційної війни вийшов пропагандистський продукт «єдиного підручника». Ця агітка спрямована на дегуманізацію українців, зображенням їх як нелюдів, злочинців, послідовників нацистів 1940-х рр., тоді як «героїчні воїни СВО» захищають «русскій мір» і Росію від зазіхань «київського режиму», за яким стоїть НАТО. Тож, впровадження єдиного підручника з історії для старшокласників, так довго лобійоване особисто В. Путіним, стало ще одним засобом ідеологічного зомбування росіян з метою створення образу зовнішнього ворога та внутрішньої патріотичної мобілізації.

Натомість завдання української держави, суспільства, науковців на сучасному етапі постають багатограними та охоплюють інформаційну, історичну, освітню, комеморативну та інші політики. Йдеться про гідну відповідь на розв'язану ворогом інформаційну війну та «війну пам'яті», створенням власних об'єктів та «місць пам'яті», національного науко-

вого та культурного продукту, в тому числі і для шкільної молоді. Завдання істориків – не давати приватизувати нашу історію та культуру хамовитому і розбійному сусіду та протиставити ідеологемі «тисячолітньої Росії» концепцію «історичної України», а вигадці «руського міра» – український світ. Йдеться про непорушність історичного суверенітету, впровадження власного міфу історичної України та національної ідеї. Тому, як радить знаний історик Я. Калакура, час українським науковцям остаточно позбавитися синдрому постколоніалізму та провінціалізму, «очистити місця історичної пам'яті та антропологічне поле української історіографії від російсько-радянського засилля», протидіяти антиукраїнським наративам росіян в інформаційному просторі та забути про створення якоїсь «спільної історії» (Калакура, 2022, с. 107). Адже місія підручника з історії як соціально-культурного феномену – передати цінності, ідеї, знання, прийняті у суспільстві, та формувати як громадянську свідомість, так і національну ідентичність. Назріла необхідність вироблення узгоджених наукових позицій щодо тяглості історичного шляху українського народу і етапів його державності та розробки національного стандарту з історії як проєкту базового шкільного підручника. Адже притаманний академічному середовищу науковий дискурс не має руйнувати національно-державницьку концепцію шкільного підручника з історії, так само як альтернативні точки зору не затінують наукову парадигму у підручниках з хімії чи фізики. Проте, як дослідив відомий учений О. Удод, керівництво Міністерства освіти та науки довго не усвідомлювало особливої місії української історичної освіти в умовах війни. Історик пропонує: імплементувати Концепцію історичної освіти; запровадити наукову експертизу підручників; повернути у школи курс історії України для учнів 5 класу тощо. Водночас заслуговує уваги пропозиція вченого розпочати зі скликання з'їзду викладачів історії та створення відповідної асоціації (Удод, 2023, с. 819).

Вважаємо також, що має бути проведено моніторинг змісту шкільних підручників з історії та вивчення їх впливу на формування світоглядних засад та національної ідентичності молоді з метою корекції української історичної політики та національно-патріотичного виховання. Підручники мають впроваджуватися в школи за результатами конкурсів і, як слушно зауважив новий Міністр освіти О. Лісовий, акцентувати увагу не на переліку дат і подій, а на розвиваючому чиннику, осмисленому сприйнятті історії. Також є потреба в дослідницькій моделі підручника із залученням першоджерел і водночас зваженого наповнення його ілюстраціями «місць пам'яті» та світлинами історичних постатей, які формують емоційний складник історичної пам'яті. Понад те для протидії інформаційним атакам ворога на полі історичної пам'яті потрібно вчасно відповідати на наративи та ідеологеми, що наповнюють російські публікації, зокрема, дидактичну літературу та пропонувати світу власну історичну правду. Це має робитися як на державному рівні, на кшталт протестів Угорщини на висвітлення в «єдиному підручнику» РФ подій 1956 р., так і через розширення українського аудіовідеомовлення за кордоном та національної мережі наукових видань у системі міжнародної індексації. І на історичному, і на освітньому, і на інформаційному фронтах екзистенційної битви маємо перейти від оборони до наступу, як це зробили наші збройні сили на полі бою. Врешті-решт, перемога у розв'язаній Росією онтологічній битві з метою фізичного, екологічного та національно-культурного знищення українського народу кується не лише на полі бою, а й у свідомості суспільства, починаючи із людини мислячої у сім'ї та школі.

Джерела та література

- Багдасарян, В.Э.** (2015). Историческое сознание и политические воплощения: украинский сценарий. *Вестник государственного и муниципального управления*, 1 (16), 139–147.
- Батурина, С.С.** (2017). Образ «іншого»: репрезентація історії України в російських підручниках. *Харківський історіографічний збірник*, 16, 269–281.
- Волобуев, О., Карпачев, С., Романов, П.** (2016). История России начало XX – начало XXI века. 10 кл. Москва : Дрофа.
- Галеева, В.** (2023, 14 августа). Параграф тридцать семь. Какую историю рассказывает новый школьный учебник с главой про СВО. URL: <https://www.fontanka.ru/2023/08/14/72595703/>.

- Галів, М. & Ільницький, В.** (2023). Характер сучасної російсько-української війни (2014–2023): вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 13/55, 47–73. DOI: doi.org/10.24919/2312-2595.13/55.283164.
- Данилов, А., Филиппов, А.** (ред.). (2009). Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. Москва : Государственный Клуб.
- Дрогомирецький, Б.** (2022). Сучасна гібридно-інформаційна війна: історіографічний вимір. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 48, 1, 11–17.
- Ільницький, В., Старка, В. & Галів, М.** (2022). Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*, 5, 43–55. DOI: doi.org/10.15407/uhj2022.05.043.
- Калакура, Я.** (2022). Ідеологічна легітимація загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії. *Український історичний журнал*, 4, 93–108. DOI: doi.org/10.15407/uhj2022.04.093.
- Касьянов, Г., Смолій, В., Толочко, О.** (2013). Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Інститут історії України.
- Кочегаров К.А.** (2014). Крым в истории России : методическое пособие для учителей общеобразовательных организаций. Москва : ООО «Русское слово – учебник».
- Мединский, В.Р.** (2020). Образы будущего и историческое мировоззрение. *Преподавание военной истории в России и за рубежом*, Вып. 3 / ред. К. Пахалюк. Москва; Санкт-Петербург : Изд. дом «Рос. военно-ист. общество», 5–14.
- Мединский, В.Р., Торкунов, А.А.** (2023). История России. 1945 год – начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень. Москва : Просвещение.
- Самигін, Д.** (2023). Культ Сталіна. Якими будуть нові підручники з історії у Росії та на тимчасово окупованих територіях. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/09/1/7418051/>.
- Торкунов, А.** (ред.). (2016). История России. 10 класс. В 3 ч. Ч. 3. Москва : Просвещение.
- Турченко, Ф.Г.** (2010). «Общая история»: наука чи політика? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXVIII, 346–359.
- Удод, О.** (2012, 11 жовтня). «Спільний підручник»: Очевидна загроза й неочевидна користь / інтерв'ю І. Капсамуну. *День*, 183.
- Удод, О.** (2023). Як мають українські історики протидіяти російській історичній пропаганді? *ПЕРЕЛЛОМ: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: діалоги з істориками*. Кн. 3. / відпов. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України, 817–819.
- Шульга, Т.** (2009). Какая история нужна современной России? Обзор учебников и пособий по новейшей истории России. URL: http://www.russkii.vopros.com/ruskii_vopros.php?pag=one&id=279&kat=6&csl=42.
- Юрченко, О.** (2023). «З одного боку – цензура, з іншого – брехня». Нові підручники з історії РФ: чого навчають школярів у Криму. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-pidruchnyk-istoria-rosii-prorahanda-viyna-ukraina/32594856.html>.
- Яблонський, В.М.** (Ред.) Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2019.
- Янковський, О., Щетина, Ю.** (2023, 22 серпня). «Росія переписує історію та милітаризує освіту». Чого навчатимуть українських дітей на окупованих територіях. *Новини Приазов'я*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-pidruchnyk-istoriyi-rosiyi-osvita-v-okupatsiyi/32558574.html>.
- Яремчук, В., Смирнов, А.** (2023). Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії». Київ : Алменда.
- Arjakovsky, A.** (2015). Russia/Ukraine: From War to Peace? (2013–2015) / transl. by J. Ryan, L. Collard and S. Hugh-Donovan. URL: https://www.academia.edu/11222949/russia_ukraine_from_war_to_peace_.
- Demianenko, B., Demianenko, A.** Militarization of the Educational Process in Occupied Crimea (2014–2019). *East European Historical Bulletin*, 2021, 19, 228–238.
- Kuzio, T.** (2017). Putin's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism, and Crime. Toronto : Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto.
- Lipkan, V., & Artymyshyn, P.** (2022). The Concept of «Denazification» in the Context of the Information Component of the Modern Russian-Ukrainian War. *East European Historical Bulletin*, 25, 227–236. DOI: 10.24919/2519–058X.25.269561.

References

- Arjakovsky, A.** (2015). *Russia/Ukraine: From War to Peace? (2013–2015)* / transl. by J. Ryan, L. Collard and S. Hugh-Donovan. Retrieved from: https://www.academia.edu/11222949/russia_ukraine_from_war_to_peace_.
- Bagdasaryan, V.E.** (2015). *Istoricheskoye soznaniye i politicheskoye voploshcheniye: ukrainskiy stsenariy. Vestnik gosudarstvennogo i munitsipal'nogo upravleniya*, 1 (16), 139–147 [in Russian].
- Baturyna, S.S.** (2017). *Obraz «inshoho»: reprezentatsiya istoriyi Ukrayiny v rosiys'kykh pidruchnykakh* [The image of the “other”: representation of the history of Ukraine in Russian textbooks]. *Kharkivs'kyi istoriohrafichnyy zbirnyk*, 16, 269–281 [in Ukrainian].
- Galeyeva, V.** (2023, August 14). *Paragraf tridsat' sem'. Kakuyu istoriyu rasskazyvayet novyy shkol'nyy uchebnik s glavoy pro SVO* [Paragraph thirty-seven. What story is told by a new school textbook with a chapter on SVO]. Retrieved from: <https://www.fontanka.ru/2023/08/14/72595703/> [in Russian].
- Danilov, A., Filippov, A.** (Ed.). (2009). *Osveshcheniye obshchey istorii Rossii i narodov postsovetskikh stran v shkol'nykh uchebnikakh istorii novykh gosudarstv* [Enlightenment of the general history of Russia and the peoples of the post-Soviet countries in school textbooks on the history of new independent states]. Moskva: Gosudarstvennyy Klub [in Russian].
- Demianenko, B., Demianenko, A.** (2021). *Militarization of the Educational Process in Occupied Crimea (2014–2019). Skhidnoievropeyskiy istorychnyy visnyk – East European Historical Bulletin*, 19, 228–238. DOI: doi.org/10.24919/2519-058X.19.233845.
- Drohomyrets'kyi, B.** (2022). *Suchasna hibrydno-informatsiyna viyna: istoriohrafichnyy vymir* [Modern hybrid information war: historiographic dimension]. *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk*, 48, 1, 11–17 [in Ukrainian].
- Haliv, M. & Il'nyts'kyi, V.** (2023). *Kharakter suchasnoyi rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny (2014–2023): vitchyznyanyy istoriohrafichnyy dyskurs* [The nature of the modern Russian-Ukrainian war (2014–2023): domestic historiographical discourse]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats' Drohobys'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoryia*, 13/55, 47–73. DOI: doi.org/10.24919/2312-2595.13/55.283164 [in Ukrainian].
- Il'nyts'kyi, V., Starka, V. & Haliv, M.** (2022). *Rosiy's'ka propahanda yak element pidhotovky do zbroynoyi ahresiyi proty Ukrayiny* [The nature of the modern Russian-Ukrainian war (2014–2023): domestic historiographical discourse]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 43–55. DOI: doi.org/10.15407/uhj2022.05.043 [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya.** (2022). *Ideolohichna lehytymatsiya zaharbynts'kykh voyen i konstruyuvannya obrazu voroha v rosiys'kiy istoriohrafiyi* [Ideological legitimation of wars of aggression and construction of the image of the enemy in Russian historiography]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 93–108. DOI: doi.org/10.15407/uhj2022.04.093 [in Ukrainian].
- Kas'yanov, H., Smoliy, V. & Tolochko, O.** (2013). *Ukrayina v rosiys'komu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennya ta interpretatsiyi* [Ukraine in Russian historical discourse: problems of research and interpretation]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny [in Ukrainian].
- Kochegarov, K.A.** (2014). *Krym v istorii Rossii: metodicheskoye posobiye dlya prepodavateley obshcheobrazovatel'nykh organizatsiy* [Krym in the history of Russia: a methodical manual for teachers of general education organizations]. Moskva: OOO «Russkoye slovo – uchebnik» [in Russian].
- Kuzio, T.** (2017). *Putin's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism, and Crime*. Toronto: Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto.
- Lipkan, V. & Artymyshyn, P.** (2022). *The Concept of “Denazification” in the Context of the Information Component of the Modern Russian-Ukrainian War. Skhidnoievropeyskiy istorychnyy visnyk – East European Historical Bulletin*, 25, 227–236. DOI: [10.24919/2519-058X.25.269561](https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269561).
- Medinskiy, V.R.** (2020). *Obrazy budushchego i istoricheskoye mirovozzreniye. Prepodavaniye voyennoy istorii v Rossii i za rubezhom* [Images of the future and historical outlook. Teaching military history in Russia and abroad]. Vyp. 3 / red. K. Pakhalyuk. Moskva; Sankt-Peterburg: Izd. Dom «Ros. Voyenno-ist. obshchestvo», 5–14 [in Russian].
- Medinskiy, V.R. & Torkunov, A.A.** (2023). *Istoryia Rossii. 1945 god – nachalo XXI veka* [History of Russia. 1945 – the beginning of the 21st century]. 11 klass. Bazovyy uroven'. Moskva: Prosveshcheniye [in Russian].
- Samyhin D.** (2023). *Kul't Stalina. Yakymy budut' novi pidruchnyky z istoriyi u Rosiyi ta na tymchasovo okupovanykh terytoriyakh* [Cult of Stalin. What will be the new history textbooks in Rus-

- sia and in the temporarily occupied territories]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/09/1/7418051/> [in Ukrainian].
- Shul'ga, T.** (2009). *Kakaya istoriya nuzhna sovremennoy Rossii? Obzor uchebnikov i posobiy po noveyshyey istorii Rossii* [What history does modern Russia need? Review of textbooks and manuals on the modern history of Russia]. Retrieved from: http://www.russkivopros.com/ruski_vopros.php?pag=one&id=279&kat=6&csl=42 [in Russian].
- Torkunov, A.** (red.). (2016). *Istoriya Rossii* [History of Russia]. 10 klass. V 3 ch, 3. Moskva: Prosveshcheniye [in Russian].
- Turchenko, F.H.** (2010). «Zahal'na istoriya»: nauka chy polityka? [“General history”: science or politics?]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, XXVIII, 346–359 [in Ukrainian].
- Udod, O.** (2012, October 11). «Spil'nyy pidruchnyk»: Ochevydna zahroza y neochevydna sytuatsiya / interv'yu I. Kapsamunu [“Common textbook”: Obvious threat and non-obvious benefit / interview with I. Kapsamun]. *Den'*, 183 [in Ukrainian].
- Udod, O.** (2023). Yak mayut' ukrayins'ki istoryky protydiyaty rosiys'kiy istorychniy propahandi? [How should Ukrainian historians counter Russian historical propaganda?]. *PERELOM: viyna Rosiyi proty Ukrayiny u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny: dialohy z istorykamy*. Knyga 3. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny, 819–817 [in Ukrainian].
- Volobuyev, O., Karpachev, S. & Romanov, P.** (2016). *Istoriya Rossii nachalo XX – nachalo XXI veka* [History of Russia at the beginning of the 20th – beginning of the 21st century]. 10 kl. Moskva: Drofa [in Russian].
- Yablons'kyi, V.M.** (Ed.) (2019). *Polityka istorychnoyi pam'yati v konteksti natsional'noyi bezpeky Ukrainy: analit. dopovid'* [Policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: analit. report]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Yankovs'kyi O. & Shchetyna Y.** (2023, August 22). «Rosiya perepysuye istoriyu ta militaryzuye osvitu». Choho navchayut' ukrayins'kykh ditey na okupovanykh terytoriyakh [“Russia is rewriting history and militarizing education”. What will Ukrainian children be taught in the occupied territories]. *Novyny Pryazov'ya*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-pidruchnyk-istoriyi-rosiyi-osvita-v-okupatsiyi/32558574.html> [in Ukrainian].
- Yaremchuk, V. & Smyrnov, A.** (2023). *Analitychnyy ohlyad «Istoriya Ukrayiny v rosiys'kykh shkil'nykh pidruchnykakh z istoriyi»* [Analytical review “History of Ukraine in Russian school textbooks on history”]. Kyiv: Almenda [in Ukrainian].
- Yurchenko, O.** (2023). «Z odnogo boku – tsenzura, z inshoho – brekhnya». Novi pidruchnyky z istoriyi RF: chogo navchayut' shkolyariv u Krymu [“On the one hand – censorship, on the other – lies”. New textbooks on the history of the Russian Federation: what they teach schoolchildren in Crimea]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/krym-pidruchnyk-istoria-rosii-propahanda-viyna-ukraina/32594856.html> [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 19.08.2023 р.
Стаття рекомендована до друку 20.09.2023 р.*